

ישראליות משותפת ומתוחמת¹

פרופ' (אמריטוס) סמי סמוחה, אוניברסיטת חיפה

יוני 2016

בנאום בכנס הרצליה ביוני 2015 הצביע נשיא המדינה ראובן ריבלין על מציאות שהולכת ומתגבשת של חלוקה לארבעה מגזרים או שבטים: חילונים, דתיים, חרדים וערבים.² הוא הטעים שהחילונים הליברלים איבדו את מעמדם כרוב מספרי בשל הריבוי הטבעי הנמוך שלהם בהשוואה לשלוש הקבוצות האחרות. ישראל נעשית חברה של מיעוטים ללא זהות, ערכים, חזון ו"מדורת שבט" משותפים ומאחדים. כל שבט מנהל חיי קהילה נפרדים המגבירים את הזרות ואת אי-הסובלנות בחברה. זהו "הסדר הישראלי החדש" שמפניו מזהיר נשיא המדינה וקורא לפעול לשוויון ולאחדות בין השבטים בישראל על בסיס של ישראליות משותפת.

בנאום ארבעת השבטים מהדהדת חרדה כללית על לכידותה הפנימית של החברה הישראלית. בהקשר זה עולות השאלות הבאות שבהן נדון: מהי לכידות חברתית? מי נכלל ומי לא נכלל בישראלים? לאלו קבוצות אוכלוסייה מתחלקים הישראלים? מהו המכנה המשותף הרחב ביותר של הישראלים (שאלת "הישראליות המשותפת")? מדוע קשה להרחיב ולהעמיק את הישראליות המשותפת ("שאלת הישראליות המתוחמת")? מהו צעד מהפכני לליכוד השורות שאיננו בר-ביצוע בנסיבות הקיימות? ומהי רפורמה שניתנת למימוש לקירוב קבוצות ישראלים זו לזו? כמו כן ידונו עמדות הציבור הערבי והיהודי לגבי צעדים לשיפור היחסים ביניהם.

¹ מאמר זה הוצג ביום הדיונים השלישי על "הישראליות המשותפת" בפרויקט "ארבעת השבטים", פרויקט משותף של בית נשיא המדינה והמכון למדיניות ואסטרטגיה, המרכז הבינתחומי הרצליה, הרצליה, 25.2.2016.
² ראובן ריבלין "דברי נשיא המדינה בכנס הרצליה לקראת שנה לכהונתו", 7.6.2015, <http://www.president.gov.il>.

מהי לכידות חברתית

לכידות פירושה הכלה של כל קבוצות האוכלוסייה והבטחת שייכות, רווחה, שוויון, כבוד והוגנות לכולן. למען יעדים אלו אמורים לפעול בראש ובראשונה המדינה אך גם כל אזרח, המגזר השלישי והמשק. אחריות חברתית וערבות הדדית הם מרכיבים חשובים של לכידות חברתית. בחברות שבהן קיים שוני רב ניתן להשיג לכידות גם בלי לבטלו וגם בלי להגיע להסכמה בין חלקי החברה.³

בעייה של אי-לכידות שוררת בחברות בעלות שונות תרבותיות וחברתיות. השונות יוצרת אי-הבנה, הירארכיה, שסעים, קונפליקטים, זרות וריחוק. יש שתי אסטרטגיות להתמודד עם השוני: דרכים לצמצמו או לבטלו ודרכים לקבלו ולחיות איתו. רוב מדינות המערב נוקטות אמצעים לביטול השוני באמצעות דמוקרטיה ליברלית אינדיבידואלית שבה ניתנות זכויות פרט בלבד, חינוך ציבורי משותף, אכיפה של אי-אפליה, נישואין וגירושין אזרחיים ומנגנונים נוספים לעידוד או כפייה של טמיעה. מקצת מדינות כמו בלגיה וקנדה מכירות וממסדות את השוני ושסעיו על-ידי הענקת זכויות קיבוציות, חינוך נפרד לכל קבוצה, שיתוף בשלטון ופוליטיקה של פשרה והסכמה.

אי-לכידות חמורה קיימת במיוחד בחברות שסועות לעומק (deeply divided societies). אלה הן חברות שיש בהן שסע עמוק אחד או יותר. קווי השסע המצויים היום בכל החברות הם גיל, מגדר, מעמד חברתי, זרם פוליטי, ותק בארץ, מיקום (מרכז-פריפריה), מוצא עדתי, לאום, דת, דתיות ונטייה מינית. אלה הם לרוב שסעים רגילים החסרים ייחוד ובעייתיות. אך בחלק מהחברות קיימים שסעים עמוקים המעוררים מחלוקות חריפות, פירוד, אי-יציבות פוליטית ואלימות.

מהו שסע עמוק ואיך ניתן להבחינו משסע רגיל? קבוצת שסע עמוק ממלאת שלוש אמות מידה: אי-הסכמה אידיאולוגית חריפה עם הזרם המרכזי, גיבוש כקהילה ועוצמה. לקבוצת שסע עמוק יש אידיאולוגיה מתנגדת משטר, כלומר, החולקת על אופי המדינה הקיים או על גבולותיה והדוגלת בחזון חלופי. גיבוש כקהילה מתבטא במגורים נפרדים, במערכת מוסדות נפרדת כמו בתי ספר ומפלגות, בחברה אזרחית נפרדת וזהות נפרדת. עוצמה משמעותה שלקבוצת השסע העמוק יש הנהגה, ארגון ומשאבים המאפשרים לה לערער את הסדר החברתי כאשר היא תחוש מאוימת או פגועה.

מי הם הישראלים

דיון בישראליות משותפת מחייב קודם כל להגדיר מי נכלל בחברה הישראלית ומי לא. שאלת מיהות הישראליות קודמת לדיון במהותה. הישראליות מתייחסת לישראלים בלבד ולכן צריך לקבוע מראש מיהו ישראלי.

יש הסכמה כללית כי הישראלים כוללים אזרחים ותושבי קבע של מדינת ישראל, ובכללם הערבים, החרדים והמתנחלים. אך יש מחלוקת אם יש לכלול גם קבוצות אוכלוסייה נוספות. היות והחוק הישראלי חל גם על מזרח ירושלים ורמת הגולן, המדינה מוסיפה לישראלים את הפלסטינים במזרח ירושלים ואת הדרוזים ברמת הגולן. הדוגלים בארץ ישראל השלמה אמורים גם לכלול בישראלים את הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה כי הם חיים בגבולות השליטה ובעתיד אולי גם הריבונות הישראלית.

המתנגדים לראות כישראלים לא-יהודים שחיים מעבר לקו הירוק (את תושבי מזרח ירושלים ורמת הגולן) טוענים שהללו אינם רואים את עצמם ישראלים, הישראלים אינם רואים אותם ישראלים, אין הם נאבקים להיות ישראלים, אין להם את הזכויות ואת החובות המלאות של ישראלים, ואינם מתנהגים

³ Council of Europe, Concerted Development of Social Cohesion Indicators: Methodological Guide, August 2005, http://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDE_en.pdf.

כישראלים. המצמצמים לא רואים כישראלים את מהגרי העבודה שהשתקעו בארץ באופן לא חוקי וילדיהם נטמעים בשפה ובתרבות הישראליות. כמו כן הישראלים שחיים דרך קבע בחוץ לארץ אינם ישראלים כי ישראל איננה מרכז חייהם, וזאת למרות שחלקם שומרים על אזרחות ישראלית, על נכסים, יש להם קשרי משפחה וחברים בארץ, מבקרים לעיתים מזומנות בישראל ונמנים כישראלים במרשם האוכלוסין ובפנקס הבוחרים הישראליים. גם יהודי התפוצות (7 מיליון) ובני משפחותיהם הלא-יהודים (עוד 7 מיליון) אינם ישראלים חרף היותם ישראלים בפוטנציה בגין חוק השבות.

היהודים וקרוביהם הלא-יהודים והמתנחלים שמעבר לקו הירוק מהווים 82% מקרב אוכלוסיית האזרחים הישראלים. היות והם מהווים רוב קבוע ומובהק, אין לישראל שבתחום הקו הירוק בעייה דמוגרפית העומדת בדרכה לשמירה על אופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית.

ישראליות מכלילה שכוללת ערבים פלסטינים החיים מעבר לקו הירוק שונה במהותה מישראליות בלעדית. לכן מי שדוגל במדינה אחת יצטרך להסביר בפירוט ובאופן משכנע כיצד ניתן לשמור על ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית במקרה של סיפוח פורמלי והענקת זכויות אזרח מלאות לפלסטינים. ואם ישראל תמשיך להחזיק את הגדה ולא תעניק באופן אוטומטי זכויות אזרח לתושביה הפלסטינים, ברור שתהיה מדינה לא-דמוקרטית ומדינת אפרטהייד מסוג זה או אחר.

הנחת היסוד של הדיון בישראליות כאן היא מצמצמת, כלומר שהארץ מהירדן ועד הים היא למעשה מחולקת, הקו הירוק שריר וקיים והמצב הבסיסי מעבר לקו הירוק הוא כיבוש.

חלוקת הישראלים לקבוצות שסע

קיימות מספר חלוקות של האוכלוסייה הישראלית. החלוקה המצומצמת ביותר היא לפי תרבות. כמה תרבויות ראשיות, ייחודיות, עומדות בפני עצמן, זוכות ללגיטימציה, יציבות ועוברות מדור לדור יש בישראל? לישראל יש רק שלוש תרבויות: התרבות העברית של קבוצת הרוב, התרבות החרדית של המיעוט החרדי והתרבות הערבית של המיעוט הערבי. כל שלוש התרבויות הללו הן ישראליות.⁴

בתקופת הישוב צמחה תרבות עברית שנעשתה שלטת. בעשור הראשון למדינה השתלטה התרבות העברית על עולי העלייה ההמונית ומוטטה את תרבויותיהם. החרדים והערבים לא היו חלק מהישוב המאורגן וסופחו לחברה הישראלית עם הקמת המדינה. מסיבות שונות לא הפעילה המדינה בראשות תנועת העבודה מדיניות של שליטה והרס תרבותיים על החרדים והערבים כפי שעשתה לעולים. במקום הטמעה כפוייה המכונה "כור היתוך", קבוצות מיעוט אלה הוכרו כנפרדות והוענקו להן הכלים לשימור תרבותן וזהותן הייחודיות.

למרות ההפרדה, עברו החרדים והערבים תהליך ישראליזציה. הם רכשו את התרבות העברית כתרבות משנה בנוסף לתרבותם העיקרית. כתוצאה מכך חרדי וערבי משתמשים בתרבות המשנה העברית בעת מפגשם עם ישראלים אחרים ועם מוסדות המדינה, אך בקהילותיהם הם שומרים על תרבותם המקורית שגם היא משתנה במידה מסוימת במגעה עם התרבות העברית.

החלוקה הפרטנית ביותר הקיימת היא לשבע קבוצות: אשכנזים חילונים, חרדים, דתיים לאומיים, מזרחים, דוברי רוסית, אתיופים וערבים אזרחי המדינה.⁵ היהודים האשכנזים החילונים הם הקבוצה המייסדת שעודנה דומיננטית למרות שאיבדה כבר את ההגמוניה שלה. החרדים, הדתיים הלאומיים והערבים ממלאים את כל שלושת הקריטריונים (מחלוקת קשה, הפרדה מוסדית ועוצמה) לקבוצת שסע עמוק. הם מאתגרים את הקבוצה הממסדית הזו.

⁴ סמי סמוחה, "רב-תרבותיות בחברה הישראלית", בתוך: **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני: מבט אנציקלופדי**, כרך רביעי, ירושלים: כתר, 2007, עמ' 221-228.
⁵ ברוך קימרלינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים**, תל-אביב: עלמא/עם עובד, 2004.

לעומת זאת, המזרחים, דוברי הרוסית והאתיופים אינם עומדים באחת או יותר מאבני בוחן אלו. למזרחים כקבוצה אין אידיאולוגיה מתנגדת משטר. לאחר השלמת תהליך הקליטה, הם הפכו לציונים והצטרפו למקבלי רעיון מיזוג הגלויות. תרבותם הערבית-יהודית נהרסה והם מחזיקים בתרבות משנה מזרחית לצד תרבות עברית ראשית שסגלו לעצמם. למזרחים אין מוסדות נפרדים והם גם חסרי עוצמה כמזרחים. המחאה המזרחית מכוונת להשגת שוויון מעמדי (עדיין רוב המזרחים שייכים לשכבות שמתחת למעמד הביניים) ולהשתתפות משמעותית ביצירה התרבותית הלאומית, ולא להתגבשות כקהילה נפרדת. ש"ס היא חריג אך היא מתפקדת בראש ובראשונה ובעיקר כתנועה חרדית ורק במידה מסוימת כספרדית-מזרחית וכמגינת השכבות הנמוכות.

העולים מחבר המדינות ומאתיופיה עודם בתקופת מעבר. לדוברי הרוסית אין עניין לשמור על השפה והתרבות הרוסית כשפה וכתרבות ראשית נפרדת אלא רק כשפה נוספת וכתרבות משנה לצד השפה והתרבות העברית שהם רוכשים.⁶ לאתיופים אין תחושה של עליונות תרבותית שיש לרוסים והם מראים נטייה חזקה לטמיעה.

ארבעת השבטים בנאום נשיא המדינה ממלאים את שלושת הקריטריונים לקבוצת שסע עמוק. החילונים הם נקודת הייחוס בחברה הישראלית ובקהילה הבינלאומית. הם מהווים את הקבוצה הגדולה ביותר. הם הותיקים שביחד עם צאצאיהם הקימו את היישוב ואת המדינה. רובם המכריע הם אשכנזים חילונים, במעמד הבינוני ומעלה, עם תפיסת עולם ליברלית ודמוקרטית. רובם ממוקמים במרכז ובשמאל, אך מיעוט הולך וגדל מקרבם נמצא גם בימין. הם מאיישים את האליטות בכלכלה, בתרבות, באקדמיה ובמשפט. חזונם הוא ישראל מערבית, יהודית ודמוקרטית, תוך הבטחת איזון בין מאפייניה אלו.

אם החילונים הם הקבוצה השלטת, הרי שהדתיים הלאומיים הם קבוצת שסע עמוק נפרדת. רובם מקדשים את המדינה כהתחלת הגאולה ורואים במפעל ההתנחלות צעד גדול בקידום הגאולה המשיחית. הם מקבלים את הדמוקרטיה כל עוד אינה פוגעת באופייה היהודי של המדינה ובשלמות הארץ. הם מקיימים אורח חיים אורתודוקסי וחיים בקהילה משלהם עם מערכת חינוך נפרדת, אוניברסיטה נפרדת, חברה אזרחית נפרדת, מפלגה נפרדת ועוד. עוצמתם נובעת מרמה גבוהה של אידיאולוגיה וארגון. התשתית הארגונית שלהם כוללת את מועצת יש"ע, את תנועת ההתיישבות אמנה, את מפלגת הבית היהודי, את עיתון מקור ראשון ועשרות ארגונים בחברה האזרחית. מקור השפעתם הרבה על שינוי מדיניות והקצאת תקציבים איננו נובע רק משותפות בקואליציות ממשלתיות אלא גם מחיבור של אנשיהם למעצבי מדיניות בבירוקרטיה הממשלתית.⁷ ההנהגה המגזרית שלהם שמה לה למטרה להתנחל בלבבות, לספח את יהודה ושומרון, לבצע חילופי אליטות, להפוך להנהגה לאומית-ארצית ובבוא היום אף לתפוס את השלטון, אך יעדים אלה רחוקים מלהתגשם.

החרדים הם קבוצת שסע עמוק שדוחים את אבני היסוד של המדינה והתרבות הישראליות – המודרנה, הציונות והשילוב. הם מקיימים תרבות נפרדת ומסתגרים בגטו. הם לא ממלאים את דרישות היסוד של האזרחות הישראלית – חינוך עם לימודי ליבה, שירות צבאי או אזרחי ועבודה לפרנסה של הגברים. הם פועלים למנוע הצפת המרחב הציבורי בתופעות המנוגדות לערכיהם כמו חילול שבת, הופעה לא צנועה של נשים, חמץ בפסח וחפירות ארכיאולוגיות שבהן מתגלות עצמות שניתן ליחסן ליהודים. מקור כוחם דומה לזה של הדתיים לאומיים.

⁶ גישה זו הגורסת שהעולים מחבר המדינות העצמאיות אינם מצויים בתהליך של יצירת עדה נפרדת (בנוסף לאשכנזים, מזרחים וערבים) מוצגת במאמרי: Sammy Smooha, "The Mass Immigrations to Israel: A Comparison of the Failure of the Mizrahi Immigrants of the 1950s with the Success of the Russian Immigrants of the 1990s", *Journal of Israeli History* 27, 1 (March 2008): 1–27. Majid Al-Haj, *Immigration and Ethnic Formation in a Deeply Divided Society: The Case of the 1990s Immigrants from the*

Former Soviet Union in Israel, Leiden: Brill, 2004.

⁷ החיבור לבירוקרטיה הוא סוד כוחם של המתנחלים האמוניים והימין הרדיקלי: Ami Pedahzur, *The Triumph of Israel's Radical Right*. Oxford: oxford University Press, 2012.

הפלסטינים אזרחי ישראל הם ללא ספק קבוצת השסע הקשה ביותר בחברה הישראלית. סטייתם מהזרם המרכזי היא כפולה – שלילת הציונות ושיוך לאויב פעיל (העם הפלסטיני). בכך הם מעוררים ספקות לגבי נאמנותם למדינה. הם שונים מהיהודים בדת, בלאום, בשפה, בתרבות ובאורח החיים. הם מתגוררים בישובים נפרדים ובשכונות נפרדות בערים יהודיות. יש להם חינוך נפרד, מפלגות לאומיות משלהם, אמצעי תקשורת בערבית, חברה אזרחית נפרדת ומערכת מוסדית נפרדת. הערבים בישראל אינם מיעוט קטן, חלש ושולי אלא מיעוט גדול שעובר העצמה מתמדת. הם מנהלים מאבק נמרץ לשוויון ולשלום ומשתמשים בכל האמצעים שמעמיד לרשותם המשטר הדמוקרטי.

האם השסע הפוליטי בישראל היום יוצר קבוצות שסע עמוק של ימין, מרכז ושמאל? התשובה היא שלילית עם הסתייגויות רציניות. אכן אין הפרדה מוסדית בין תומכי ימין ותומכי מרכז-שמאל כפי שהייתה בתקופת היישוב. הם גרים היום באותם יישובים ושכונות, ילדיהם לומדים באותה מערכת חינוך, הם משתייכים לאותם ארגוני החברה האזרחית, חשופים לאותם אמצעי תקשורת, מבלים באותם מקומות בילוי ומתחתנים זה בזה. מאידך גיסא, שני הגושים הפוליטיים מצטיינים בעוצמה רבה. לכל גוש יש גם בסיס חברתי מובהק היוצר הפרדה לא קטנה: הימין נתמך בעיקר על-ידי מסורתניים, דתיים וחרדים, בני השכבות הנמוכות, בני העדות הלא-שולטות, תושבי הפריפריה וצאצאי הרביזיוניסטים שנדחקו עד מהפך 1977 לאופוזיציה, ואילו השמאל-מרכז נתמך בעיקר על-ידי חילונים, בני השכבות המבוססות, אשכנזים ותיקים, תושבי המרכז, צאצאי תנועת העבודה שהרבה מהם זזו מהשמאל למרכז וערבים.

אבל השסע הפוליטי הוא קודם כל מפלגתי ואידיאולוגי. המפלגות משתייכות לאחד משני הגושים – הימין שבראשות הליכוד כולל את ישראל ביתנו, את הבית היהודי, את ש"ס ואת יהדות התורה; השמאל-מרכז שבראשות מפלגת העבודה כולל את מרצ, את התנועה ואת יש עתיד; בעוד כולנו היא מפלגת מרכז-ימין עם מיקום נזיל. המחלוקות בין הגושים רציניות אם כי לא מגיעות לכדי שלילת משטר המדינה וגבולותיה. הימין והשמאל-מרכז מסכימים שישראל צריכה להיות מדינה יהודית ודמוקרטית אך חלוקים עמוקות ביניהם על מהי יהודית, מהי דמוקרטית ומהו האיזון הנכון ביניהן. הימין רוצה יותר מדינה יהודית-דתית, דמוקרטיה נוהלית וקדימות של היהודית לדמוקרטיה, בעוד שהשמאל-מרכז רוצה יותר מדינה יהודית-חילונית, דמוקרטיה מהותית ואיזון בין יהודית לדמוקרטיה. הימין אמביוולנטי לגבי חלוקת הארץ, חותר לשמור על השליטה מעבר לקו הירוק ולא כל כך מוכן לעשות ויתורים ולקחת סיכונים לשם השגת הסדר שלום עם הפלסטינים, בעוד שהשמאל-מרכז שלם יותר עם חלוקת הארץ, שואף לסיים את הכיבוש ומוכן להתפשר ולהסתכן בהסדר קבע עם הפלסטינים. הבדלים ניכרים אלה מובילים כל גוש לתרבות פוליטית ולשיח ציבורי שונה – יותר פרטיקולריזם ופחות דמוקרטיה וזכויות אדם בקרב הימין, ויותר אוניברסליזם, דמוקרטיה וזכויות אדם בקרב השמאל-מרכז. המחלוקות בין הגושים לעיתים מתלהטות ונעשה אף שימוש מדי פעם, בעיקר על-ידי גורמים בימין, בנשק הדה-לגיטימציה וההסתה.

ישראליות משותפת

ואולם מעבר למפריד בין קבוצות השסע העמוק, יש גם לא מעט משותף ביניהן. הישראליות המשותפת כוללת את אבני התשתית המרכזיות הבאות: פלורליזם תרבותי-דתי, דמוקרטיה, מדינת רווחה, דפוסי חשיבה והתנהגות אופייניים, רעיון חלוקת הארץ, הצביון היהודי של המדינה והשפה העברית.⁸

⁸ סמי סמוחה, "האם ישראל מערבית?", בתוך: **ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו**, בעריכת אורי כהן, אליעזר בן-רפאל, אבי בראלי ואפרים יער, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2006, עמ' 49-83.

ההסכמה על פלורליזם תרבותי-דתי הנוגע לחרדים ולערבים צוינה לעיל. המדינה בתמיכת הציבור מכירה במיעוט החרדי ובמיעוט הערבי כמיעוטים לא נטמעים ולא מפעילה עליהם מדיניות הטמעה. המדינה נותנת להם חינוך נפרד במימון מלא, מאפשרת להם הפרדה ביישובים ובשכונות מגורים ומעניקה להם את זכות היתר של פטור מגיוס לצבא ומשירות אזרחי. גם על המיעוט הדתי לאומי לא מופעלים לחצים לטמיעה מעבר לפעולות לשילוב שהוא עצמו עושה.

הדמוקרטיה ביחד עם פלורליזם תרבותי-דתי הם שני עמודי התווך בישראליות המשותפת המהווים את האמצעי החשוב ביותר הפועל בישראל להשגת שקט ואי-אלימות ביחסים בין קבוצת הרוב וקבוצות המיעוט. הדמוקרטיה מושתתת על אזרחות משותפת המקפלת בתוכה שותפות גורל, זהות, זכויות, חובות ונאמנות למדינה. מחויבות לדמוקרטיה פירושה גם ניהול מאבקים לשינוי באמצעות פוליטיקה פרלמנטרית וחוץ-פרלמנטרית תוך שמירת החוק והסדר הציבורי והימנעות משימוש באלימות. ואכן כמעט שאין אלימות פיסית בין ארבעת השבטים בישראל. יש אלימות רבה בין הישראלים והפלסטינים אך אין אלימות בין קבוצות אוכלוסייה בתחום הקו הירוק, דבר המראה שמחויבות לפרוצדורות דמוקרטיות היא פרקטיקה משותפת לכלל הישראלים. עם זאת יש להדגיש שהמחויבות לדמוקרטיה של רוב הישראלים היא בעיקרה פרגמטית ולא כל כך ערכית, וזה נכון באופן מיוחד לגבי תומכי הימין בכלל והחרדים בפרט. קבלת הדמוקרטיה מבטיחה דמוקרטיה יציבה אם כי לאו דווקא באיכות טובה.

הישראליות גם כוללת הסכמה על ישראל כמדינת רווחה. הציבור הרחב על כל חלקיו לא רק תומך במדינת רווחה ברמה גבוהה אלא גם דוגל בסוציאל דמוקרטיה המנוגדת לאידיאולוגיה הניאו-ליברלית של האליטות ולמדיניות הממשלה השוחקת את שירותי הרווחה.

בתוך הישראליות המשותפת שזורים גם דפוסי חשיבה והתנהגות ישראליים מיוחדים המקובלים על רוב גדול של האוכלוסייה. הם כוללים את ערכי האתיקה הפרוטסטנטית (עבודה קשה, תחרות, יוזמה, השקעה, צבירת עושר, דגש על השכלה), משפחתיות חזקה המתבטאת גם בשיעור ילודה גבוה (2-3 ילדים לאישה בממוצע), ראיית החוק כנורמה לא כל כך מחייבת, סטיות רבות מנהלים ומהסדרים ממוסדים, צרכנות גבוהה, חשיפה רבה לתקשורת, יחסי אנוש לא פורמליים, סגנון דיבור דוגרי, אי-כיבוד של פרטיות, נימוסים מחוספסים ולא-אדיבים, תחושת אי-ביטחון בסיסי, חוויית מצוקה פוסט-טראומטית, מנטליות של קיר ברזל ועוד.

למרות שחלוקת הארץ היא סלע מחלוקת מרכזי בפוליטיקה הישראלית, היא נעשתה מאז אמצע העשור הראשון של שנות האלפיים למוסכמה בקרב רוב גדול של האוכלוסייה. אין זו מוסכמה אחת מני רבות אלא עקרון-על הקובע את מיהותה ואת מהותה של הישראליות לדורות הבאים. ואולם ההסכמה על חלוקת הארץ טרם הבשילה לכדי נכונות לעשיית ויתורים ממשיים להשגת הסדר עם הפלסטינים. בקרב היהודים היא דווקא מעובה במסכת לאוויים מוסכמים – לא לחזרה לגבולות 1967, לא לזכות השיבה, לא לפירוק כל ההתנחלויות, לא לחלוקת ירושלים, ולא למדינה פלסטינית ריבונית ללא הגבלות חמורות. לכל אלה יש להוסיף את האמונה של רוב היהודים שהשטח מהירדן ועד הים שייך ליהודים בלבד והפלסטינים אינם תושביו המקוריים, הצד הפלסטיני איננו פרטנר לשלום ולא ניתן להשיג שלום בשנים הקרובות. קונצנזוס נגטיבי זה מקיף יהודים בימין, במרכז ובשמאל. הערבים בישראל מקבלים את רעיון חלוקת הארץ אך אינם שותפים ללאוויים היהודיים הנוגעים להגשמתו.

ההסכמה הזו על חלוקת הארץ היא חלק מהערך העליון המוסכם של מדינה יהודית. היהודים, כולל החרדים והציבור הערבי (אך לא ההנהגה הערבית), מקבלים את ישראל כמדינה בעלת רוב יהודי, תרבות עברית, שפה עברית ולוח זמנים עברי. אך רק היהודים רוצים לשמור עליה כמדינה יהודית ולשם כך הם מוכנים לעשות ויתורים גדולים כמו לחלק את הארץ ולפגוע בדמוקרטיה. רוב האזרחים הערבים משלימים עם מדינה יהודית, אך אינם מצדיקים ואינם מעדיפים אותה.

לבסוף, ליבת הישראליות היא השפה העברית. שפה איננה רק אמצעי לתקשורת אלא גם כלי חשיבה, מאגר סמלים וגישה למורשת. השפה העברית נצחה בגדול. היא מהווה את המכנה המשותף החשוב ביותר של הישראלים שעבור רובם היא גם שפת אם. גם החרדים והערבים משתמשים בה ומושפעים ממנה. היא דוחקת את שפת האידיש אצל החרדים האשכנזים. היא כבר שינתה באופן ניכר את השפה הערבית של האזרחים הערבים עד כדי כך שהשפה הערבית הישראלית נחשבת היום כשפה נפרדת משפות ערביות אחרות.⁹

ישראליות מתוחמת

הישראליות המשותפת על כל מרכיביה אלה הם משמעותיים, אך היא מתוחמת ואפשרויות התרחבותה מוגבלות למדי. סקרי דעת קהל מראים בבירור שתחושת האזרחות הישראלית חלשה מתחושת השייכות לדת וללאום אצל כל קבוצות האוכלוסייה, חוץ ממיעוט קטן של יהודים בשמאל. החסמים הבולמים את ההתרחבות ואת ההתחזקות של הישראליות הם אופיים הייחודי של היהודים, מעצורים מבניים הטבועים בעצם אופי המדינה ומוסדותיה ומחסומים הנובעים מאופי הקהילות המרכיבות את החברה הישראלית (היות החרדים, הדתיים הלאומיים והערבים מיעוטים לא נטמעים).

היהודים התפתחו היסטורית כבעלי צירוף ייחודי של אתניות, דת ולאום השזורים יחד.¹⁰ מי שנולד לאם יהודייה שייך באופן אוטומטי לדת היהודית ולעם היהודי. ליהודים יש רק דת אחת ויהודי שמחזיק גם בדת אחרת חדל להיות יהודי. לעם היהודי יש רק דת אחת (יהדות). לא הייתה הפרדה בין הדת והלאום אצל היהודים במשך מאות בשנים. התפתחות הדמוקרטיה המערביות גרמה להפרדה בין דת ולאום ויצרה לאום אזרחי-חילוני חדש של כלל אזרחי המדינה כפי שמקובל בארצות הברית ובצרפת. היא השפיעה גם על היהודים בארצות המערב והביאה את רובם, חוץ מהקהילות האורתודוקסיות, לחוש חלק מעם המדינה שבה הם חיים בנוסף להיותם יהודים בדת ובאתניות (או לעם היהודי כקבוצה אתנית). לעומת זאת, למרות חילוניותה ומהפכנותה, הציונות קיבלה מלכתחילה את החיבור בין אתניות, דת ולאום אצל היהודים ולא חתרה להחלישה או לבטלה ואפילו לא ניסתה לבצע הפרדה בין דת ומדינה. שימור אופיו ההיסטורי של העם היהודי והחלוקה הכפויה של האזרחים לדתות מונעים את התהוותו של לאום ישראלי אזרחי שיכול היה להוות בסיס לישראליות עמוקה ומקיפה וללכידות איתנה.

ישראל איננה דמוקרטיה ליברלית, כנהוג ברוב מדינות המערב, המעניקה זכויות פרט בלבד והיוצרת אינסוף הזדמנויות לטמיעה. הדמוקרטיה הלא-ליברלית בישראל מעניקה לחרדים, לדתיים הלאומיים ולערבים, בנוסף לזכויות פרט גם זכויות קולקטיביות שמאפשרות להם להתבדל ולשמור על קיום זהות נפרדים.

בישראל קיימים שלושה חסמים מבניים שלא מאפשרים לדמוקרטיה הנוהלית הקיימת להתפתח לדמוקרטיה מהותית באיכות טובה – הסכסוך הישראלי-ערבי, יחסי דת-מדינה ואופייה הציוני של המדינה. הסכסוך הישראלי-ערבי עושה את המדינה לדמוקרטיה מתגוננת שבה לפי החוק שורר מצב חירום תמידי ולמערכת הביטחון ניתנות סמכויות גורפות. הגבלות מוטלות על חופש הביטוי, ההתארגנות והמחאה. ישראל הנהיגה הפרדה לפי שיוך לדת ("שיטת המילת" הנהוגה בארצות מוסלמיות). השיוך הממלכתי הכפוי לדת מבליט את הזהות הדתית והלאומית על חשבון הזהות

⁹ Muhammad Amara, "Hebraization in the Palestinian Language Landscape in Israel", in **Challenges for Language Education and Policy: Making Space for People**, edited by Bernard Spolsky, Ofra Inbar-Lourie and Michal Tannenbaum, NY and London: Routledge, 2015, pp. 182-195.

¹⁰ אליעזר דון-יחיא וברוך זיסר, "דמוקרטיה כנגד לאומיות: ישראל כמקרה חריג", **תרבות דמוקרטית** 1, 1999, עמ' 9-22.

האזרחית. ישראל היא המדינה היחידה בעולם המערבי הכוללת את אזרחיה בדת והשוללת מהם את זכות היסוד של נישואין וגירושין אזרחיים.

הציונות מקבעת את אופייה היהודי של המדינה בצורה הפוגעת באופייה הדמוקרטי. בתור מדינת לאום של העם היהודי, לישראל יש רוב יהודי, שפה עברית, תרבות עברית, סמלים יהודיים ועוד. אך הציונות הולכת צעד נוסף בהועדה למדינה את התפקיד לשמר לעד את ישראל כמדינה יהודית וכבעלת רוב יהודי. המדינה פועלת באמצעות חוקים וקווי מדיניות לנעילת אופייה כיהודית ולסגירת אופציות אחרות. אין זה חוקי ולגיטימי בישראל להתארגן באופן פוליטי לשם ניהול מאבק דמוקרטי לא-אלים לשינוי אופייה היהודי של המדינה.

הציונות אף מונעת מישראל להיעשות למדינה רב-תרבותית במשמעות של קיום שוויון בין תרבויות והעדר נחיתות של תרבויות מיעוט. הציונות הקלאסית השולטת בישראל שאפה תמיד ועודנה שואפת ואף מבצעת מדיניות של יצירת יהודי חדש, שפה עברית חדשה ומדינה יהודית חדשה. ריבוי תרבויות נכפה על ישראל ומעולם לא היה חלק מחזונה.¹¹ העדר רב-תרבותיות מתבטא גם בכך ששלוש התרבויות הישראליות אינן שוות במעמדן ואינן מכבדות זו את זו. בראש ההירארכיה ניצבת תרבות הרוב העברית, מתחתיה תרבות המיעוט החרדית והרחק בתחתית תרבות המיעוט הערבית. יש יחס של ביטול הדדי בין התרבות העברית והתרבות החרדית. היהודים לא מכבדים את התרבות הערבית. אמנם נושאי שתי תרבויות המיעוט החרדית והערבית התחזקו לאורך השנים בכוחם הפוליטי והדמוגרפי, אך נושאי התרבות העברית הם השולטים והם המנהלים את המדינה. נושאי התרבות העברית הפסידו את ההגמוניה שלהם כי החרדים והערבים, בסיוע הדתיים הלאומיים, כבר מאתגרים אותם. ואולם הם עדיין נהנים מדומיננטיות חזקה שנופלת רק במקצת מהגמוניה.

עמדות הציבור לגבי צעדים לשיפור יחסי ערבים-יהודים¹²

לפני שנעבור לדיון במה לא ניתן ובמה ניתן לעשות לחיזוק הישראליות המשותפת, נציג ממצאי מחקר על צעדים לקירוב בין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי והמדינה. במדד יחסי ערבים-יהודים בישראל בשנים 2009-2015 הוצגה לערבים שורה של צעדים, והם התבקשו לציין "באיזו מידה כל צעד הוא הכרחי כדי שירגישו שישראל היא מדינתם והם אזרחים שווי זכויות בה". בשלב הבא סווג כל צעד שהנשאלים הערבים העריכו שהוא נחוץ כדרישה ערבית, והנשאלים היהודים התבקשו לציין אם הם מקבלים אותה. כלומר, היה עליהם לציין האם זו דרישה שמילויה הוא ויתור שהם מוכנים לעשות כדי לשפר את יחסיהם עם האזרחים הערבים. בדומה לכך הוצגה ליהודים שורה של צעדים, והם התבקשו לציין "באיזו מידה כל צעד הוא הכרחי כדי שיוכלו להתייחס בשוויון, בכבוד ובאמון לאזרחים הערבים". כל צעד שהוערך שהוא נחוץ סווג כדרישה יהודית, והערבים התבקשו לציין אם הם מקבלים אותה. כלומר, היה עליהם לציין אם מילויה הוא ויתור שהם מוכנים לעשות כדי לשפר את יחסיהם עם היהודים והמדינה.

לוח 1 מציג את 16 הצעדים שהוצגו לערבים כצעדים שהם צריכים לעשות כדי שהמדינה והיהודים יתייחסו אליהם בשוויון, בכבוד ובאמון, ואת המידה שהערבים קיבלוהו. הצעדים מוינו לכמה תחומים כגון שלום עם הפלסטינים, אמצעי מאבק ואופי המדינה. מהממצאים עולה ששום צעד לא קיבל את הסכמתם של רוב הנשאלים הערבים. שיעורי ההסכמה היו בטווח של 19.1%-46.9% בלבד ב-2009, 16.7%-35.9% ב-2012, 19.8%-45.0% ב-2013 ו-27.5%-46.7% ב-2015. 40% או יותר מהערבים ב-

¹¹ ברוך קימרלינג, "הישראלים החדשים: ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות", אלפיים 16, 1998, עמ' 264-308.

¹² חלק זה לקוח מתוך ספר מדד 2015: סמי סמוחה, לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2015, חיפה: פרדס, בדפוס.

2013 הסכימו עם 4 מתוך 16 הצעדים ו-40% או יותר הסכימו ב-2015 עם 7 מתוך 16 צעדים. מגמת ההקשחה בעמדת הציבור הערבי בשנים 2009-2012 התחלפה בריכוך מסוים ב-2013 וב-2015.

לוח 1 הצעדים שהערבים מוכנים לעשות כדי שהמדינה והיהודים יתייחסו לערבים בשוויון, בכבוד ובאמון, ערבים, 2013-2009, 2015 (באחוזים)

ערבים						
2015	2013	2012	2011	2010	2009	
						שלום והשאלה הפלסטינית
35.6	28.7	23.2	33.2	27.0	32.0	האזרחים הערבים לא יזדהו בפומבי עם הצד הערבי אם ישראל תותקף מילולית או פיזית
40.6	44.3	35.7	46.5	33.2	46.9	המנהיגים הערבים יגנו באופן חד-משמעי פעולות אלימות של ערבים נגד יהודים בישראל
28.7	19.8	20.3	25.1	25.6	32.3	האזרחים הערבים יראו בישראל את מדינתם ויתמכו בה במקרה של סכסוך עם המדינה הפלסטינית
						צדק מעברי
31.9	23.7	17.5	19.2	30.8	23.8	האזרחים הערבים לא יצינו בפומבי את יום הנכבה
34.8	24.8	18.8	20.2	25.2	22.1	האזרחים הערבים לא יציגו דרישה שהעקורים (הפליטים הפנימיים) יורשו להקים מחדש את כפריהם שנהרסו ב-1948
43.4	39.1	29.0	28.3	30.3	34.2	האזרחים הערבים לא יראו ביהודים מתנחלים זרים שגזלו את אדמות הארץ מהערבים
						שוויון חובות
39.5	41.5	34.4	47.0	34.2	43.0	האזרחים הערבים ימלאו חובת שירות כלשהו למדינה
						אמצעי מאבק
41.2	39.2	31.0	27.9	28.3	33.9	האזרחים הערבים יימנעו ממחאה בחוץ לארץ נגד המדינה
44.3	45.0	33.6	42.0	36.2	44.4	המנהיגים הערבים יימנעו מהתבטאויות חריפות נגד המדינה
						זהות
40.0	36.5	26.3	30.4	30.9	27.3	כל עוד לא שוררים יחסי שלום בין ישראל לפלסטינים, לא יגדירו האזרחים הערבים את זהותם בתור "ערבים פלסטינים בישראל"
27.7	27.4	19.3	23.7	23.2	21.6	האזרחים הערבים לא ידרשו הכרה בהם כמיעוט לאומי פלסטיני
						לגיטימיות של ישראל
42.9	42.9	35.3	38.8	34.8	40.3	האזרחים הערבים יקבלו את ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית
34.9	29.4	22.8	24.6	27.1	25.7	האזרחים הערבים יקבלו את ישראל כמדינתם של כל היהודים בעולם, ולא רק של היהודים בישראל
39.0	28.4	27.8	26.3	20.9	25.2	האזרחים הערבים יימנעו ממאבק לשינוי אופייה היהודי-ציוני של המדינה
27.5	21.4	16.7	16.5	20.4	19.1	האזרחים הערבים יוותרו על זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים למדינת ישראל
46.7	36.2	35.9	41.1	38.0	41.5	האזרחים הערבים יכירו בזכות היהודים לקבוע את השפה, את התרבות, את הסמלים ואת המדיניות של המדינה מתוך הכרה בצורכי האזרחים הערבים

לוח 2 מציג את 17 הצעדים שהערבים תובעים ואת המידה שהיהודים מקבלים אותם. מהלוח עולה הסכמה בשיעור גבוה יותר מההסכמה המקבילה בקרב הערבים. שיעורי ההסכמה היו בטווח 80.1%-15.5% ב-2009, 65.8%-12.7% ב-2012, 57.6%-12.5% ב-2013 ו-65.8%-11.6% ב-2015. מספרים אלה חושפים מגמת ירידה בשנים 2009-2015 בשיעור היהודים המסכימים עם הצעדים שהיהודים והמדינה צריכים לעשות כדי שהאזרחים הערבים ירגישו שישראל היא מדינתם והם אזרחים שווים זכויות בה. עם זאת, 40% או יותר מהיהודים ב-2013 וב-2015 הסכימו עם 12 מתוך 17 הצעדים. אלה שיעורי הסכמה גבוהים באופן מובהק משיעורי ההסכמה של הערבים. רוב היהודים פתוחים לשינוי כל עוד הוא אינו פוגע בביטחון המדינה, אינו מכרסם באופייה היהודי ואינו מעניק העדפה מתקנת לערבים.¹³ הממצאים הבאים ממדד 2015 ממחישים את ההסתיוגויות הללו: 26.4% בלבד מהיהודים הסכימו שלא יהיו הבדלים בבדיקות הביטחוניות במעברי הגבול בין ערבים ליהודים, 28.1% בלבד הסכימו שהמדינה תיתן לאזרחים הערבים ביטוי מתאים בסמליה, בדגלה ובהמנונה, ו-31.3% בלבד הסכימו שתינתן העדפה מתקנת לאזרחים הערבים בקבלה לעבודה במוסדות המדינה וללימודים באוניברסיטאות ובמכללות.

לוח 2 הצעדים שהיהודים מוכנים לעשות כדי שהאזרחים הערבים ירגישו שישראל היא מדינתם והם אזרחים שווים זכויות בה, יהודים, 2013-2009, 2015 (באחוזים)

יהודים						
2015	2013	2012	2011	2010	2009	
						שלום והשאלה הפלסטינית
43.7	42.7	42.3	43.5	43.5	42.0	היהודים והפלסטינים יעשו ויתורים כואבים ותוקם מדינה פלסטינית בגבולות 1967 עם אפשרות לחילופי שטחים
26.4	27.7	26.9	27.2	25.8	33.2	לא יהיו הבדלים בבדיקות הביטחוניות במעברי הגבול בין ערבים ליהודים
						צדק מעברי
47.0	48.4	44.0	49.8	44.1	49.6	במסגרת של שלום עם הפלסטינים המדינה תיתן פיצוי באדמות או בכסף לאזרחים הערבים על האדמות שהפקיעה מהם
11.6	12.5	12.7	15.6	14.4	15.5	המדינה תכיר באחריותה לנכבה, כלומר לאסון שקרה לפלסטינים במלחמה ב-1948
						זכויות אזרח
47.2	43.0	42.8	37.2	37.6	42.0	המדינה תבטיח שאזרח ערבי יוכל לגור בכל יישוב שירצה
						משאבים
56.2	49.5	51.9	55.2	55.1	65.1	המדינה תכיר ביישובים הערביים הלא מוכרים, שכיום אין להם מעמד רשמי, ותקצה להם משאבים, כמו חיבור לרשת המים והחשמל, שמגיעים ליישובים מוכרים
55.1	51.2	54.9	56.3	52.4	66.3	המדינה תקבע בחוק שהאזרחים הערבים יקבלו ייצוג מתאים בכל מוסדות המדינה וגופים ציבוריים
59.2	53.6	55.9	51.0	54.9	69.0	המדינה תקבע בחוק שהאזרחים הערבים יקבלו את חלקם היחסי בתקציב המדינה
48.0	48.9	49.9	44.0	48.1	54.6	המפלגות הערביות יוזמנו להשתתף בקואליציות ממשלתיות כמו המפלגות היהודיות

¹³ בכל הנוגע להעדפה מתקנת לערבים יש ניגוד עניינים בין ערבים ליהודים. בישראל נהוגה העדפה מתקנת של ערבים בקבלת מועמדים חדשים לעבודה בשירות המדינה ולחברות בדיקטוריונים של חברות ממשלתיות. אף שהעדפה מתקנת איננה מועלית כדרישה במאבק הערבי לשוויון זכויות, פעילים ערבים משמיעים אותה. בהקשר זה ראו יוסף ג'בארין, "על הייצוג ההולם לאוכלוסייה הערבית: מי הוא נציג? עד כמה זה הולם? את מי הוא הולם?", **אנליזה ארגונית** 11 (2007): 54-36. ג'בארין טוען ששוויון מהותי משמעותו ייצוג מידתי, חובת היועצות כללית עם נציגי המיעוט ומתן זכות וטו להם בעניינים מהותיים להם.

55.0	44.1	51.0	49.6	51.3	61.6	המדינה תפעיל תכנית חירום לסגירת הפערים בין האזרחים הערבים ליהודים
העדפה מתקנת						
31.3	24.7	29.9	27.2	29.0	34.9	תינתן העדפה מתקנת לאזרחים הערבים בקבלה לעבודה במוסדות המדינה וללימודים באוניברסיטאות ובמכללות
מעמד של מיעוט לאומי						
49.9	42.2	48.5	47.7	49.5	51.2	השפה הערבית תהיה בשימוש במוסדות המדינה כמו השפה העברית ותהיה חובה ללמוד אותה בבתי ספר יהודיים
25.2	28.2	28.2	27.5	30.9	35.0	המדינה תכיר באזרחים הערבים כפלסטינים ותבטיח את זכותם לקיים קשרים עם העם הפלסטיני והאומה הערבית
אוטונומיה						
55.8	50.2	55.8	49.3	51.3	60.6	המדינה תיתן לאזרחים הערבים לנהל בעצמם את ענייני החינוך, הדת והתרבות שלהם
47.1	41.2	47.5	43.3	43.8	55.7	המדינה תכיר בגוף עליון שהערבים יבחרו בו לייצג אותם
65.8	57.6	65.8	60.7	65.0	80.1	המדינה תהיה חייבת להתייעץ* עם המנהיגים של האזרחים הערבים בעניין החלטות חשובות הנוגעות לאוכלוסייה הערבית
אופי המדינה						
28.1	26.4	24.5	27.2	22.4	36.3	המדינה תיתן לאזרחים הערבים ביטוי מתאים בסמליה, בדגלה ובהמנונה

* ב-2009 הנוסח היה "המדינה תתייעץ"

בשנים 2009-2012 הוצגו לנשאלים היהודים 17 צעדים נוספים (לא כולם בכל אחת מהשנים) שמטרתם לשפר את היחסים בין הערבים והיהודים במדינה (לוח 3). בנוגע ל-5 צעדים התגבשה הסכמת רוב של 51% ויותר: ישראל ומדינות ערב יעשו ויתורים כואבים ויכוננו יחסי שלום נורמליים (68.0% ב-2012), ישוקמו מסגדים ובתי קברות מוסלמיים הרוסים (51.1% ב-2010), המדינה תבטיח את הזכויות ואת הביטחון של האזרחים הערבים ותפעל ביד קשה נגד כל מי שמאיים עליהם (82.0% ב-2012), המנהיגים היהודים יימנעו מהתבטאויות חריפות נגד הציבור הערבי (73.7% ב-2012), ויונהג יום בשנה כחג ממלכתי לציון דו־קיום בין ערבים ליהודים (55.0% ב-2010). לעומת זאת בנוגע לשני צעדים הייתה ההסכמה פחות מ-17%: ביטול חוק השבות (16.1% ב-2010) והוספה לדגל המדינה סמל שהערבים יוכלו להזדהות אתו (12.7% ב-2010).

**לוח 3 הצעדים שהיהודים מוכנים לעשות לשם שיפור היחסים בין ערבים ויהודים, יהודים,
2012-2009 (באחוזים)**

יהודים				
2012	2011	2010	2009	
				שלום והשאלה הפלסטינית
68.0	64.8	66.5	74.2	ישראל ומדינות ערב יעשו ויתורים כואבים ויכוננו יחסי שלום נורמליים
				צדק מעברי
*	*	51.1	56.0	ישוקמו מסגדים ובתי קברות מוסלמיים הרוסים
				זכויות אזרח
82.0	80.4	78.1	88.9	המדינה תבטיח את הזכויות ואת הביטחון של האזרחים הערבים ותפעל ביד קשה נגד כל מי שמאיים עליהם
73.7	72.4	73.8	86.9	המנהיגים היהודים יימנעו מהתבטאויות חריפות נגד הציבור הערבי
				משאבים
43.4	37.0	39.2	38.4	יוקמו שכונות מעורבות חדשות למגורים משותפים של ערבים ויהודים
40.5	38.7	38.0	44.1	יוקצו אדמות מדינה לפיתוח יישובים במגזר הערבי
*	*	54.9	62.9	תוקם רשות ממלכתית לשוויון ודוקיום יהודי-ערבי
				העדפה מתקנת
33.1	31.1	30.8	35.3	יועדפו לטובה כל היישובים הערבים במדינה כדי לצמצם את הפערים הקיימים
				מעמד של מיעוט לאומי
*	*	63.7	*	יוסדר בחוק ששירותי ציבור יינתנו בעברית ובערבית
*	*	66.4	68.8	יוסדר בחוק שכל השלטים יהיו בעברית ובערבית
				אוטונומיה
39.4	38.6	39.8	45.3	המדינה תכיר ותתמוך בהקמת אוניברסיטה ערבית במעמד שווה לאוניברסיטאות בארץ
				אופי המדינה
*	*	16.1	19.8	יבוטל חוק השבות, כלומר החוק המעניק רק ליהודים את הזכות להגר לישראל ולקבל מיד אזרחות ישראלית
*	*	55.0	64.1	יונהג יום בשנה כחג ממלכתי לציון דוקיום בין ערבים ליהודים
*	*	12.7	16.5	לדגל המדינה יוסף סמל שהערבים יוכלו להזדהות אתו

* השאלה לא הוצגה

תוקף הצעדים לשיפור היחסים בין ערבים ליהודים מתבטא בהסכמתם ב־2009 של 62.1% מהערבים שאם רוב דרישותיהם ייענו, הם ירגישו שישראל היא מדינתם והם אזרחים שווים זכויות בה; ושל 83.8% מהיהודים שאם רוב תביעותיהם יתמלאו, הם יוכלו להתייחס בשוויון, בכבוד ובאמון מלאים לאזרחים הערבים.

מה לא ניתן לעשות

לפני שנדון בשאלה מה ניתן לעשות לקידום האחדות בין השבטים, יש להכיר בעובדה שהישראליות היא מלכתחילה מתוחמת ומוגבלת. הציונות מפרדה בין יהודים ללא יהודים ופוסלת התבוללות ביניהם. היא יצרה מדינה יהודית שמעניקה זכויות מיוחדות ליהודים. כאמור, היא מתנגדת להתהוות עם ישראלי אזרחי המורכב מכלל האזרחים ללא שים לב לדת, ללאום ולמוצא האתני, כפי שקיים בעולם המערבי. הציונות היא נגד ישראליות רחבה ובעד ישראליות מתוחמת, צרה ורזה. לפיכך יצירת ישראליות רחבה ועמוקה דורשת מהפכה של ממש. מהפכת הישראליות תיצור עם ישראלי חדש של אזרחים יהודים ולא יהודים, שזהותם העיקרית תהייה ישראלית ושיתערבבו זה בזה. מהפכה זו תהיה

מנוגדת לציונית במתכונתה הישראלית הקיימת, תחייב הפרדה בין דת למדינה, תתקל בהתנגדותם העזה של אנשי ימין ודתיים, תביא לקרע בין יהודים אורתודוקסים ללא אורתודוקסים, ותגרום לניתוק של יהודי התפוצות מישראל.¹⁴

ישראליות רחבה תאיים על הקיום הנפרד של החרדים, הדתיים הלאומיים והערבים ותרחיקם מקבוצת הרוב. שמירת ישראליות מתוחמת, המקובלת על כל הצדדים, מושתתת על מערכות חינוך נפרדות. לכן אין מקום לביטול ההפרדה בחינוך שישראליות משותפת רחבה מחייבת וגם לא להרחבה לחרדים ולערבים של תוכנית האינטגרציה בחטיבות הביניים בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי, הנהוגה היום לשם עירוב בין בני שכבות סוציאקונומיות ועדות שונות.

אין גם סיכוי ליצירת חגים, טקסים וסמלים משותפים משמעותיים. לכל אלה יש מרכיב מובהק של זהות, ייחוד, קדושה ואחדות פנימית, כך שרעיונות לשיתוף בין-קבוצתי יעוררו התנגדות קשה. הרוב הגדול של היהודים יתנגדו לאימוץ המנון אוניברסלי במקום ההמנון הציוני הקיים או להוספת סמל ערבי לדגל המדינה שעשוי לשדר מסר דו-לאומי.

קשה להאמין שניתן להגביר את השוויון ואת השותפות על-ידי ביטול זכות היתר של פטור מחובת שירות למדינה שניתן לחרדים ולערבים. "חברת הלומדים" החרדית היא מוטציה בהיסטוריה היהודית. היא מצויה רק בישראל, לא הייתה כמותה בתולדות עם ישראל ואין כמותה בתפוצות היום. אין היא רק מימוש מירבי של אידיאל התלמיד חכם אלא גם ובעיקר אמצעי לבידוד ממושך של הגבר החרדי הפטריארכלי לשם שימור הגטו החרדי האשכנזי. הרבנים החרדים יסכלו כל תכנית לכפות על רוב הגברים החרדים שירות צבאי או אזרחי ועבודה לשם פרנסה.

הטלת חובת שירות אזרחי על הערבים היא חציית קו אדום של המדינה בעיני הערבים. למרות ההתנגדות הקשה של ההנהגה הערבית, השירות האזרחי של צעירים ערבים נוחל הצלחה משום שהוא נעשה בהתנדבות, מקנה זכויות של משוחררי צבא וממלא את צרכי היסוד של בנות ערביות הסובלות ממיעוט הזדמנויות תעסוקה והעושות את השירות בשוב מגוריהן. הערבים יסרבו למלא חובת שירות כי בעיניהם השירות האזרחי הוא חלופה לשירות צבאי, מכשיר לדה-פלסטיניזציה והסדר שאיננו בשליטת ההנהגה הערבית.¹⁵

צעד חיוני אחר שגם הוא איננו בר-ביצוע הוא שילוב של מפלגות ערביות, או הרשימה המשותפת, בקואליציות ממשלתיות. למרות ש-72.4% מהציבור הערבי ב-2015 תמך בהשתתפות מפלגות ערביות בקואליציות ממשלתיות ו-51.5% מהציבור היהודי היה מוכן לכך,¹⁶ יש תמימות דעים בין שתי מפלגות השלטון (העבודה והליכוד) לבין המפלגות הערביות נגד אפשרות זו, ששלילתה נובעת מצירוף חמור של שני המאפיינים האמורים של המיעוט הערבי – התנגדות למשטר (דחיית הציונות) ושיוך לאומי לאויב פעיל (העם הפלסטיני). ראשי המדינה פוסלים את נציגי האזרחים הערבים מחברות בממשלה בגלל צירוף קטלני זה ואילו ראשי הציבור הערבי מסרבים להשתתף בשל התנגדותם לשאת באחריות הקולקטיבית להמשך הכיבוש ולהגשמת יעדים ציוניים של המדינה. עם זאת הרשימה המשותפת של המפלגות הערביות היא חלק מהגוש החוסם את הקמתה של ממשלת ימין. שיוכה לגוש החוסם יאפשר במצבים מסוימים כינון ממשלת שמאל-מרכז על-ידי צירוף מפלגות דתיות אליה או על-ידי תמיכה בה מבחוף כפי שקרה לממשלת רבין השנייה.

¹⁴ משה ברנט, **עם ככל העמים: לקראת הקמתה של רפובליקה ישראלית**, ירושלים: כרמל, 2009. ראו גם את אתר האינטרנט של תנועת "אני ישראלי" בהנהגת עוזי אורנן: <http://ani-israeli.org/site/index.php>.

¹⁵ סמי סמוחה וזהר לכטמן, "חציית קו אדום: הטלת חובת שירות אזרחי על צעירים ערבים בישראל", בתוך: **שירות חובה או חובת שירות: תרחיש של שירות אזרחי חובה בישראל**, בעריכת יגיל לוי, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2015, עמ' 152-121.

¹⁶ סמוחה, **לא שוברים את הכלים**, 2016.

המדינה והציבור היהודי גם לא יענו לדרישות הערבים, שבנוסף להענקת שוויון בתקציבים ובמינויים, להכרה בהם כמיעוט לאומי פלסטיני בעל זהות ערבית-פלסטינית, זיקה לעם הפלסטיני ונרטיבים פלסטיניים וייחודיים, להעניק להם אוטונומיה חינוכית, דתית ותרבותית, להרשות להם להקים אוניברסיטת מחקר ערבית, לקבל את הנהגתם ולנהל איתה משא ומתן על העניינים החיוניים לאוכלוסייה הערבית, ולשתף אותם בשלטון עד כמה שניתן. צעדים אלה אינם מקובלים על היהודים למרות שאינם עומדים בסתירה עם ישראל כמדינה יהודית-ציונית ודמוקרטית ולמרות שהם מתיישבים עם ישראליות מתוחמת. בתמורה לביצוע צעדים אלה, אפשר לדרוש מהערבים מילוי חובת שירות למדינה. בלי כל אלה ימשיכו הערבים במאבקם לשוויון זכויות קולקטיביות לאומיות ולא יסתפקו בפחות ממה שניתן כבר לחרדים.

מה ניתן לעשות

ובכן מה כן ניתן לעשות? כדי שהישראליות תהייה בריאה וללא השחתה צריך שיהיו למדינה גבולות קבע ושיהיה ברור מיהו ישראלי ומיהו לא ישראלי. המשך הכיבוש הופך את הישראליות לנגועה באי-דמוקרטיה ובאי-מוסריות של התעמרות בעם אחר. כל עוד נמשך הכיבוש ניתן להשתמש במיליטריזם ובשנאת ערבים כבסיס לסולידריות יהודית ולגיוס תמיכה פוליטית.

למעלה ממחצית האוכלוסייה החרדית ולמעלה ממחצית האוכלוסייה הערבית מסווגות מתחת לסף העוני, פי שלושה משיעור העניים בשאר האוכלוסייה. זהו מצב לא-שוויוני חמור הטעון תיקון. יש אפוא צורך בהשקעות גדולות לצמצום העוני במגזר החרדי ובמגזר הערבי, להקטנת אי-השוויון הכלכלי-חברתי ולהרחבת ההזדמנויות לניידות חברתית. הממשלה צריכה לקבוע מדיניות כוללת ויעד מרכזי בתקציבה הפחתה משמעותית של העוני ואי-השוויון. תכנית החומש שעליה החליטה הממשלה בסוף 2015 לצמצום הפערים בין האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה היהודית היא צעד נכון חשוב. היא חדשנית מבחינת היקף, שיתוף ההנהגה הערבית בגיבושה, וביצוע באמצעות שינוי בבסיס התקציב. במקום תוספת לתקציבים הקיימים, התכנית מסבה הקצבות של משרדי הממשלה מהמגזר היהודי למגזר הערבי. בכך לא רק מתבטלת האפליה המוסדית אלא גם ניתנת העדפה מתקנת לערבים בבסיס התקציב. ביצוע התכנית צפוי לגרום להתנגדות חריפה של הציבור היהודי שייפגע משום שהוא שולל העדפת ערבים.¹⁷

צריך גם להבטיח שבמוסדות החינוך החרדיים יילמדו לימודי ליבה (עברית, אנגלית, מתימטיקה ובמידה מסוימת גם לימודי חול אחרים) בהיקף מספיק. המדינה צריכה גם להציע לחרדים המעוניינים בכך הכשרה מקצועית כדי להשתלב במשק. יש גם לעודד את הקהילה החרדית להקים מכללות אקדמיות חרדיות ולא להסתפק במסלולים הנפרדים לחרדים בכמה מוסדות להשכלה גבוהה.

יש לבחון הקמת רובד שלישי של ממשל וחקיקת חוק שוויון בין-אזורי שביחד יאפשרו לחרדים ולערבים יותר שוויון ושיתוף בשלטון. הרובד השלישי הוא רובד ביניים שבין השלטון המרכזי לשלטון המקומי תוך שימור המבנה הלא-פדרלי של המדינה. הכוונה היא לשלטון מחוזי שהמדינה תאציל לו סמכויות וחלק מתקציביה. זה יהיה ממשל נבחר עם מוסדות שלטון ביצועיים. ביחידת השלטון המחוזית כמו הנגב, הגליל והמרכז, יהיו כלולים חרדים וערבים במספרים משמעותיים שיאלצו את מקבלי החלטות לשתף אותם בשלטון. היות והשלטון ברובד הביניים לא יעסוק בענייני חוץ, ביטחון, עלייה, מדיניות מוניטרית ונושאים ממלכתיים רגישים אחרים, לא תהייה מניעה לשתף בשלטון את המיעוטים באופן מלא. חקיקת חוק שוויון בין-אזורי, כנהוג בגרמניה, תחייב את הממשלה להציב יעדים

¹⁷ מאיר אלרן וערן ישיב, "תכנית החומש לשילוב האוכלוסייה הערבית בישראל: האמנם קפיצת מדרגה?" **מבט על**, גיליון 792, 2 בפברואר 2016.

כמותיים לצמצום אי-השוויון בין המרכז והפרפריה ולחלוקת המשאבים, כולל מתן תקציבי איזון לרשויות המקומיות, באופן מידתי והוגן.

ניתן להשתמש במידה מסוימת ובצורה מושכלת בצעדים פופולאריים לקירוב קבוצות אוכלוסייה כמו הכרת האחר והוראת שפתו ומפגשים בין-קבוצתיים יזומים. הפצת מידע על האחר עשויה להפיג במידת מה את הזרות ואת הניכור. הוראת השפה הערבית בבתי ספר עבריים תנגיש ליהודים את הערבים כפרטים וכנושאי שפה ותרבות ערבית.¹⁸ דרושה גם הנגשה של המרחב הציבורי לערבים על-ידי הוספת ערבית לשילוט חוצות של שמות רחובות וישובים, תמרורי הנחייה ושלטי הכוונה בבנייני ציבור, מענים קוליים ושירות לקוחות, מסמכים ממשלתיים, וכתוביות בתכניות טלוויזיה.¹⁹ מפגשים יזומים של בני נוער ומבוגרים מארבעת השבטים עשויים לקרב אותם זה לזה במידה מסוימת אם יזכו מראש ללגיטימציה, אם לא יהיו חד-פעמיים ואם ילוו בפעילות משותפת רצינית. מחקרים מראים ש-60% מהיהודים נמנעים מלהיכנס לישובים ערביים בתחום הקו הירוק כנראה בגלל תחושת אי-נוחות, פחד או החרמה. ארגון ביקורים עם אירוח במשפחות יכול לשפר את היחסים אם המשתתפים יכללו לא רק את המשוכנעים אלא גם יהודים בעלי עמדות מסויגות או שליליות כלפי ערבים. המחקרים גם מראים שבילוי משותף, ולא רק מפגש אקראי או יזום למטרות אחרות, הוא דרך שמקרב את הצדדים.

צריך ליצור מסגרות משותפות כמו ערים ושכונות מעורבות חדשות ובתי-ספר דו-לשוניים שיאפשרו לערבי וליהודי החפצים בכך לקיים יחסים משמעותיים ביניהם. צעדים אלה יפחיתו את ההפרדה ואת תחושת הפירוד ויגבירו את הלכידות. ערים שיתוכננו כמעורבות יציעו שירותים ומוסדות מתאימים גם ליהודים וגם לערבים והמרחב הציבורי בתוכן יהיה דו-לשוני ומעורב. הן יהוו תוספת חדשנית חשובה לשילוב על בסיס שווה בין יהודים וערבים כי הערים המתקראות "מעורבות" היום הן למעשה ערים יהודיות שבהן חיים ערבים.

המדינה צריכה להילחם ברצינות באפליה ובהדרה כדי לצמצם את הפגיעה בכבוד ולאפשר השתלבות לאותו חלק מהאזרחים הערבים שמעוניינים בכך. זאת יש לעשות באמצעות אכיפת חוקי אי-אפליה אך גם ובעיקר על-ידי חינוך לערכים הומניסטיים ודמוקרטיים, לאזרחות שווה ולישראליות משותפת.

ניתן לעצב יום בשנה לציון רב-קיום וסובלנות לאחר כמו "יום ההרמוניה" באוסטרליה. יש לכך תמיכה גדולה למדי של הציבור היהודי. למשל, 64.1% מהיהודים ב-2009 ו-55.0% ב-2010 הסכימו ש"יונהג יום בשנה כחג ממלכתי לציון דו-קיום בין ערבים ליהודים" (לוח 3). חג ממלכתי כזה צריך להיות יותר כללי ולא להצטמצם לערבים ויהודים.

¹⁸ בעוד שמעל ל-80% מהאזרחים הערבים יודעים עברית, מעטים היהודים שיודעים ערבית. לפי סקר ארצי משנת 2015 רק 10% מהיהודים מדברים ומבינים היטב ערבית, רק 3% יכולים לקרוא עיתון בערבית ורק 1% יכולים לקרוא ספרות ערבית. רק 1% מהמזרחים בדור השלישי יודעים ערבית. רוב היהודים (74% מהמזרחים לעומת 60% מהאשכנזים) אומרים שיש לדעת ערבית לשם ידיעת האויב. ראו: יהודה שנהב, מייסלון דלאשה, רמי אבנימלך, נסים מזרחי ויונתן מנדל, **ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל, דוח**, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 2015.

¹⁹ הערבים דורשים לחזק את הערבית לא רק במרחב הציבורי המשותף אלא גם להבטיח את שליטת התלמידים הערבים בה, להקטין את שחיקתה על-ידי העברית והאנגלית ולבססה כעמוד תווך של הזהות והתרבות של הציבור הערבי. ראו: Muhammad Amara, **Arabic Language in Israel: Vision and Challenges**, Nazareth: Dirasat-Arab Center for Law and Policy and Follow-Up Committee on Arabs in Israel, 2013.

אמנם הישראליות איננה חלולה אך גם לא כל כך מלאה. למרות שישראל היא תלת-תרבותית, לאזרחי המדינה, כולל החרדים, הדתיים הלאומיים והערבים, יש הרבה דפוסי חשיבה והוויה משותפים. הישראליות היא מתוחמת ולא יכולה כל כך לגדול בגלל חסמים מבניים ואידיאולוגיים הכוללים את הציונות ואת ההפרדה לפי דת. סיום הכיבוש יעגן את הישראליות בבסיס טריטוריאלי, חוקי ואזרחי, אך גם יעצים את הקונפליקטים בין הישראלים.

ההסכמות שהתפתחו לאורך זמן בין קבוצות השסע העמוק בישראל, ובעיקר מחויבותם לפלורליזם תרבותי-דתי ולהסדרת היחסים ביניהם על-די נהלים דמוקרטיים, הן ששומרות על שקט ויציבות. על כן צריך לחזק בישראל לא את אופייה היהודי והציוני, שהוא חזק מאוד ממילא, אלא את הדמוקרטיה שהיא המכנה המשותף הרחב ביותר והמנגנון היעיל ביותר לניהול וליישוב סכסוכים פנימיים. יש להפוך את הדמוקרטיה הנוהלית האינסטרומנטלית לדמוקרטיה מהותית ולהנהיג חינוך לערכים של זכויות אדם, שוויון, סובלנות, כבוד לזולת ואחריות הדדית.

הישראליות התפתחה והתעצמה לאורך זמן. זהו תהליך סטיכי החודר לכל קבוצות האוכלוסייה, כולל העולים וארבעת השבטים. הציונות היא הדבק המאחד את היהודים. יש הסכמה בין כל הקבוצות היהודיות, לרבות החרדים, על עקרונות הציונות שלפיהם היהודים הם עם ולא רק דת, ארץ ישראל היא מולדתם, מדינת ישראל היא הגשמת זכותם להגדרה עצמית, ישראל היא וצריכה להיות מדינה יהודית ודמוקרטית, דמוקרטיה עולה בקנה אחד עם מדינה יהודית, מדינת ישראל חיונית לשרידותו של העם היהודי, והיא אמורה לנקוט את כל האמצעים להבטחת המשך קיומה כמדינה יהודית.²⁰ מוקד סולידריות מרכזי אחר הוא ההטרוגניות הפנימית של קבוצות השסע שיוצרת רצף ממתן במקום דיכוטומיות מקוטבות. החרדים מחולקים לאשכנזים ולספרדים. לחרדים הספרדים יש חרדיות רכה והם ממוקמים בין החרדים האשכנזים לדתיים הלאומיים.²¹ הדתיים הלאומיים מחולקים לפי עדה, מעמד חברתי, דתיות, פתיחות תרבותית, מעמד האשה ופונדמנטליזם דתי-משיחי.²² בין החילונים לדתיים הלאומיים שוכנת קבוצה גדולה של מסורתיים, שרובם ספרדים המחזיקים באמונות דתיות ומקיימים מצוות באופן בררני ולא עקבי. הם עצמם מתחלקים למסורתיים-דתיים ולמסורתיים לא כל כך דתיים. לדגם הדתי של המסורתיים אין לא לגיטימציה ולא הנהגה רבנית, אך הוא יוצר גשר בין האורתודוקסים לחילונים.²³ החילונים עצמם מחולקים לרוב של "חילונים לא-אידיאולוגיים" שלא גדלו כדתיים והם מקיימים את המורשת הדתית כתרבות או כנכס לאומי לבין מיעוט קטן של "חילונים בהכרה" החשים כפייה דתית ונלחמים בה. יש רציפות באמונה ובהתנהגות הדתית ומעבר מקבוצה לקבוצה. רק החרדים האשכנזים שוברים את הרצף על-ידי התחפרות בגיטו, אך הוא הולך ונסדק על-ידי תהליך הישראלית של עוברים.

²⁰ סקר של המכון האמריקני PEW משנת 2015 אישר כמה מהסכמות אלו בקרב ארבע קבוצות יהודיות שהתחלקו לפי דתיות. 98% מכל היהודים (98% מהחרדים, 99% מהדתיים לאומיים, 99% מהמסורתיים ו-98% מהחילונים) מסכימים בהחלט כי היהודים ברחבי העולם צריכה להיות הזכות לעלות לארץ, כלומר, הם בעד חוק השבות; 91% מהיהודים (65%, 95%, 97% ו-93% בהתאמה) חושבים שמדינת ישראל נחוצה להישרדותו של העם היהודי; 74% מהיהודים (57%, 80%, 80% ו-75%) מאמינים שישראל יכולה להיות בו-זמנית מדינה יהודית ודמוקרטית; ו-79% מהיהודים (97%, 96%, 85% ו-69%) סבורים שישראל צריכה להפלות יהודים לטובה. ראו: PEW Research Center, **Israel's Religiously Divided Society**, March 2016, <http://www.pewforum.org/2016/03/08/israels-religiously-divided-society/>.

²¹ נסים ליאון, **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009.

²² תמר הרמן, גלעד בארי, אלה הלר, חנן כהן, יובל לבל, חנן מוז וקלמן נוימן, **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015.

²³ יעקב דגור, **מעבר לחילון: מסורתיות וביקורת החילוניות בישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד; ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 2012.

השסע העמוק ביותר בחברה הישראלית הוא בין האזרחים הערבים והיהודים. התרבות, הציונות והסכסוך הישראלי-ערבי משסעים אותם עמוקות. כל עוד יימשכו הכיבוש ויחסי האיבה בין ישראל והעולם הערבי וישראל תתבדל מהמרחב הערבי ותחתור להשתלב במערב, לישראל יזיחה ולצעדים לשילוב ולשוויון בין ערבים ויהודים תהייה השפעת מצומצמת.